

AUKŠTIEJI DIEVAI: ATITIKMENYS FOLKLORE

Aukštieji dievai, skirtingai nuo kitų hierarchijos lygmenų dievų, turi savo plačias veikimo sritis, apimančias dangų, atmosferą, žemę ir požemius. Jie čia veikia ryškiai dominuodami net vėlyvuosiu periodu, kai jau ima lieti su krikščionybės personažais. Mes jau sužinojome apie dievus, minimus istoriniuose šaltiniuose, tad, prieš pereidami prie hierarchijos nagrinėjimo, turime pasigilinti į folklorinius atitikmenis. Tautosaka čia atskleidžia daugiau nei gana šykštūs šaltiniai. Pažvelgę į didžiųjų dievų žaismę tautosakoje, galėsime vėl pereiti prie bendrosios mitologijos lygmens ir suvokti daugiau.

Dievų sąrašai, žinomi nuo XIII a., vardija dievus tam tikra seka, tik jeigu ankstyvuosiuose šaltiniuose (J. Malalos kronikos intarpe, *Ipatijaus metraštyje*) ta seka akivaizdžiai turi struktūrą ir dievai religiniu požiūriu rikiuojami pakankamai nuosekliai, vélesni šaltiniai, ypač XVI a. autorių (Jonas Lasickis, Motiejus Strijkovskis), nuoseklumo nesilaiko, dievų vardijimo tvarka rodosi atsitiktinė ir atspindi arba pačių šaltinių autorių ir jų žinių nenuoseklumą, arba vėlyvąją mitologijos destrukcijos fazę, kai dievų ypač pagausėja ir ankstesnioji tvarka subyra. Arba – gal mes jos jau nebeįžiūrime, šią hipotezę dar pasitikrinsime. Įdomu, kad XVII a. pabaigoje rašęs Motiejus Pretorijus panteoną sutvarko atsižvelgdamas į dievų funkcijas, ir pakankamai lanksčiai, tačiau tai jau vėlyvas dalykas ir tokio aiškumo priežastys gali būti labai įvairios (tarkime, tai gali būti paties M. Pretorijaus įžvalgos). Apskritai dievai pagal globojamas funkcijas pasiskirstę labai ambivalentiškai, jos dažnai susipina, dubliuojasi. Hierarchiniai dievų santykiai retkarčiais šaltiniuose paminimi ar kartais įmanomi šiek tiek rekonstruoti pagal vidinę vardijimų struktūrą, tačiau jų giminytė beveik visada miglota.

Dievų santykių rekonstravimas turėtų prasidėti nuo giminytės klausimų, nes būtent jie leidžia nuvokti teogoniją, dievų kilmės, dievų kartų kaitos istoriją, kuri vienaip ar kitaip lemia panteono sandarą. Giminytės klausimai geriausiai atsiskleidžia ne istoriniuose šaltiniuose, o lietuvių tautosakoje, kuriai šie dalykai neabejotinai įdomūs. Painiausia ir drauge mitologiškai reikšmingiausia yra svarbiausioji lietuvių tautosakos triada – Dievas, Perkūnas, Velnias, jų tarpusavio santykiai ir jų sąsajos su kiek nuošalyje esančia Laime, kartais gretinama ar painiojama su Laimė. Tiesa, reikia pasakyti, kad Laimė / Laima bent jau oficialiajame panteone dažniausiai nepatenka į dievų sąrašą, ir tai suprantama – ji, kaip likimo deivė, stovi kiek už panteono ribų; jos permaldavimas vargiai įmanomas, todėl sunku įsivaizduoti nepermaldaujamą deivės kultą.

Dievas ir Perkūnas

XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje užrašytoje tautosakoje Dievo ir Perkūno santykiai grupotini į kelias galimas grupes.

Dievas ir Perkūnas yra artimos hierarchijos ar net lygūs. XIX a. pab. užrašytoje sakmėje teigiama, jog žemaičiai įsivaizduoja Perkūną, gyvenantį danguje, kur jis įžengęs gyvas, ir, jei Dievo nebūtų, jis būtų Dievas, bet kadangi Dievas niekada nemiršta, „tai ir Perkūnas negalys būti Dievu, nors pirmiau jis valdęs svieta ir neretai nužengdavęs ant žemės, idant žinotų, kaip eina žmonėms ant svieta“¹. Šitokia samprata galbūt atspindi ypač seną Perkūno ir Dievo santykių tarpinį, kai Perkūnas, tikėtina, dėl savo sąsajų su karių ir valdovų luomu buvo realiai iškilęs į panteono centrą, o tai ypač tikėtina XIII–XIV a.

¹ Balys J. Perkūnas lietuvių liaudies tikėjimuose // Balys J. Raštai. V., 1998, t. 1, p. 34.

(apie tai dar kalbėsime). Esama ir kitų užuominų, kuriose Dievas ir Perkūnas nusakomi kaip artimos hierarchijos partneriai, plg.: „Perkūno ir Dievo santykiai yra geri, nes jis padeda Dievui tvarkyti pasaulį ir saugoja žmones nuo velnių“, „Perkūno santykiai su Dievu yra geri, nes Dievas pyksta ant velnių, o Perkūnas jam padeda ir nori kiekvienu atveju nutrenkti velnią“¹.

Perkūnas yra Dievo tarnas. Tai dažnas teiginys, tikriausiai sąlygotas krikščionybės. Plg.: „Perkūnas – tai Dievo tarnas, o Velnias – tai jo priešas. Dėl to Perkūnas kur tik nutverdamas šaudo Velnią“, „Perkūnas esąs Dievo pasiuntinys. Perkūno trenkimas jau Dievo numatytas iš anksto“, „Perkūnas Dievo klauso, nes yra jo pasiuntinys – ką jam Dievas įsako, tai tą jis ir daro“².

Perkūnas – Dievo sukurtas. Tai logiškas sekmuo iš Perkūno – Dievo tarno įvaizdžio. Tikėtina, kad čia susiduriame su krikščionybės įtaka, bet tai gali būti ir kokios nors mitologinės giminytės atspindys. Plg.: „Perkūną sutvėrė Dievas trunkyti velniams“, „Perkūnas buvo pasaulyje iš eilės devintas sutvertas“³.

Perkūnas – Dievo paimtas į dangų. Tai gana dažnas motyvas. Plg.: „Senovėje Perkūnas gyveno aukštame neprieinamame kalne. Jis buvo visų žmonių gerbiamas. Bet kai atsirado velniai, Perkūną Dievas pasišaukė pas save, liepė jam gaudyti velnius ir pavedė valdyti visą orą. Ir dabar Perkūnas valdo orą, bet ant žemės nusileisti negali“, „Perkūnas pirmiau, sako, gyvenęs žemėje, bet jį Dievas paėmė į dangų. Dabar gyvena danguj“.

Kartais šis motyvas akivaizdžiai euhemerinis, plg.: „Perkūnas seniau gyveno žemėje ir buvo geras valdovas, žmonių buvo labai mylimas. Dabar gyvena debesyse, ten jis turi puikius rūmus ir dvarą“⁴. Mintis, kad Perkūną Dievas paėmė į dangų, tikriausiai atsiranda derinant senuosius ir krikščioniškus įvaizdžius, todėl čia labai tinkamas krikščioniškas švento Elijo atitikmuo (Elijas, kaip liudija Senojo Testamento pasakojimas, buvo gyvas paimtas į dangų). Plg.: „Perkūnas (arba, kaip žmonės sako, apaštalas Alijošius), gyveno žemėj, bet jį Dievas paėmė su siela ir kūnu į dangų“, „Perkūnas yra laikomas šv. Eliju“ ir pan.⁵

Perkūno kilmė tabuizuota. Tai mūsų požiūriu pats įdomiausias, mįslingiausias, deja, drauge ir vienintelis liudijimas: „Iš kur Perkūnas – niekas nežino. Vieną kartą Panelė Švč. klausė Dievo: „Iš kur pasidarė Perkūnas?“ O Dievas sako: „Be manęs niekas nežino ir tau nereikia žinoti“⁶. Dievas čia pasirodo informuotas geriausiai, bet gana netikėtai savo turimą informaciją nuslepia.

Perkūnas – Dievo sūnus. Ši versija padeda atskleisti tiek tabuizacijos mįslę, tiek daugelį kitų Dievo ir Perkūno santykių tautosakoje neaiškumų. Visų pirma tai dažnai kalboje pasitaikantis junginys *Perkūnas Dievaitis* ir tai, kad Perkūnas dažnai apskritai vadinamas Dievaičiu. Dievaičiu turbūt greičiausiai vadinamas Dievo sūnus. N. Laurinkienė Perkūnui skirtoje monografijoje pastebi nemažai Perkūno Dievaičio atvejų, primena ir M. Pretorijaus aiškinimą, jog Dievaitis reiškia tiesiog Dievo sūnų, sūnaitį, J. A. von Brando užuominą apie „žai buojantį Dievaitį“ ir kitus šaltinių ir tautosakos elementus, pažymi, jog „Dievaičio traktavimas kaip Dievo sūnaus vertas dėmesio“⁷. N. Vėlius Perkūną be išlygų laiko Dievo sūnumi, Dievaičiu⁸. Tiesa, aiškus ir nedviprasmiškas sakmių sluoksniu, Perkūną tiesiai nusakančio kaip Dievo sūnų, mes neturime, nors fragmentų esti, plg.: „Prieš sūnaus Dievo užgimimą, kol griaustinio nebuvo, tai tada visokių painiavų būdavo, o kai griaustinis atsirado, tai tada viskas nuo

¹ Ten pat, p. 35.

² Ten pat, p. 35.

³ Ten pat, p. 33.

⁴ Ten pat, p. 33.

⁵ Ten pat, p. 33–34.

⁶ Ten pat, p. 33.

⁷ Laurinkienė N. Senovės lietuvių dievas Perkūnas. V., 1996, p. 51–52.

⁸ Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. V., 1987, p. 127.

žemės nusivalė“¹. Tačiau reikia turėti omenyje, kad Perkūno ir Dievo tautosakoje atspindimi santykiai yra stipriai krikščionybės paveikti, o krikščionybėje Dievo Sūnus užima ypač reljefišką vietą. Bet ir tiekos fragmentų beveik pakanka Perkūno dievasūnystei paliudyti.

Išvados. Dievo ir Perkūno santykiai lietuvių tautosakoje ganėtinai įvairuoja, tačiau atrodo, kad juose galima įžiūrėti kelis vaizdinių sluoksnius, susiliejančius į gana aiškius įvaizdžius.

1. Perkūnas kaip labai galingas, artimas Dievui, kadaise valdęs pasaulį. Tikriausiai tai įvaizdis, priklausęs senajai lietuvių oficialiajai religijai, XIII–XIV a. iškėlusiai Perkūno reikšmę į pirmą vietą.

2. Velnią persekiojančio Perkūno įvaizdis. Tikriausiai jis yra santykinai vėlyvas, krikščionybės paveiktas, bet tikrai ikikrikščioniškos kilmės, nes lietuvių tradicijoje Perkūno ir Velnio opozicija mitologiškai labai stipri, be to, ją patvirtina ir indoeuropietiškos tradicijos nagrinėjimai.

3. Perkūno kaip Dievo sąjungininko įvaizdis. Jis nuolat išlaikomas net stipriai sukrikščionintoje pasaulėžiūroje; Perkūnas niekaip nesiduoda demonizuojamas ar paneigiamas. Jis visada artimas Dievui ir yra patikimas jo partneris. Prie šio įvaizdžio visiškai dera ir Perkūno kilmės tabuizacija, kurią paaikškina Perkūno, kaip Dangaus Dievo sūnaus, įvaizdis.

4. Krikščioniški vaizdiniai, mėginantys Perkūną įterpti į sinkretišką valstietiškos krikščionybės erdvę, „teologiškai“ jį sankcionuoti; viena vertus, vyrauja Elijo / Alijošiaus, antra vertus – Perkūno, kaip Dievo tarno, pasiuntinio, motyvas.

Dievas ir Velnias

Dievo ir Velnio santykiai tautosakoje gana komplikuoti. Dievo ir Velnio opozicija yra neabejotina, tačiau Dievas toje opozicijoje nėra aktyvus, jis pats Velnio nepersekioja, tai paveda Perkūnui. Galima manyti, kad tai *deus otiosus* bruožas; galima teigti, kad Dievas tą darbą tiesiog paveda Perkūnui kaip realus ar nominalus jo valdovas; vis dėlto lietuvių sakmių Dievas nėra radikaliai priešingas Velniui, jų priešingumas realizuojasi įdėvių tarpusavio lenktyniavimu, tarkime, kuriant gyvūnų ar augalų rūšis, bet pačiame pasaulio kūrimo procese jie abu bendradarbiauja.

Dievas ir Velnias – broliai. Tai įdomiausia mūsų požiūriu tautosakinė Dievo ir Velnio santykių versija. Kalbėdamos apie pasaulio kūrimą, kai kurios sakmės mini, kad Dievas ir Velnias buvo broliai², netgi dar daugiau – Velnias vyresnis už Dievą, plg.: „Kad kitą kartą ponasdievs vaikščiojęs su Liucium. Jiedu buvę tikri broliai. Liucius buvęs didesnis, o ponasdievs mažesnis. Tada ponasdievs ir praugęs Liucių viena nakčia – per mažąjį pirštelį didesnis. Mat Liucius jį vedžiojęsis, auginęs. Tai daugiau, kai ponasdievs palikęs diktesnis ir galingesnis už Liucių, tai jis visą savo galybę įgijęs“³. Daugelis kitų sakmių tiesiog mini, kad pasaulio pradžioje buvę Dievas ir Velnias (Liucius), tik jų pirmapradiškumo klausimo nekelia.

Velnias – Dievo pagalbininkas. Šią tautosakos temą nagrinėjęs ir sakmes rinkęs N. Vėlius pažymi, kad, pasaulį kuriant, Velnias yra Dievo pagalbininkas, vykdamas visus Dievo įsakymus (Dievas, norėdamas sukurti angelus, liepia Velniui iš marių atnešti du akmenėlius, putų, o, sumanęs sukurti žemę, liepia iš marių dugno atnešti žemės sėklų, smėlio, molio ar šiaip žemių, Velnias per pirmą pradį vandenyną iria Dievą laiveliu)⁴.

Velnias – Dievo priešininkas. Šiuos sakmių motyvus nagrinėjęs N. Vėlius pažymi, kad Velnias, atlikdamas Dievo užduotis, beveik visada nusižengia ir tuo pakenkia pirminiam Dievo sumanymui (sukuria balas, akmenis, nelygumus, nors Dievas žemę buvo sumanęs lygią, Dievas sukuria angelus, o

¹ Slančiauskas M. Šiaurės Lietuvos sakmės ir anekdotai. V., 1975, p. 246.

² Balys J. Lietuvių mitologinės sakmės. K., 1940, p. 3.

³ Slančiauskas M. Min. veik., p. 242.

⁴ Vėlius N. Chtoniškasis lietuvių mitologijos pasaulis. V., 1987, p. 117.

Liucius – velnius, Dievas su kuria viversj, Velnias – rupūžę, apskritai Dievas sukuria gerus, naudingus gyvunūs, Velnias – kenkėjus, plėšrūnus)¹.

Išvados. Svarbiausią mūsų požiūriu Dievo ir Velnio giminytės klausimą galima nusakyti gana patikimai. Jiedu broliai. Tai yra du broliai kūrėjai, aptinkami daugelio izoliuotų tautų mitologijose, vienas jų turi triksteriškų bruožų, kuriant pasaulį ir jo esinius iš dalies padeda pirmajam, tačiau daugiausia trukdo, gadina pirmojo sumanymus². Šitokie pirmapradažiai įvaizdžiai gali realizuotis įvairiai, tarkime, griežtu dualizmu, kaip Spenta Mainjus ir Angra Mainjus, Ormuzdas ir Arimanas Zaratustros mokyme ir zaratustrizme, tačiau ir zaratustrizme pabrėžiama, kad jiedu – broliai.

Tai, kad lietuvių Dievas tiesiogiai nekenkia Velniui, taip pat liudija jų artumą. Velniui Dievas nebaisus, Dievas, pasak vienoje sakmėje ištartų Velnio žodžių, yra „geras senis“, „geras senelis“³. Dievas ir Velnias yra greičiau opoziciški, bet ne priešiški. Tiesa, čia kyla visiškai natūralus klausimas – o kas gi šių brolių tėvas (tėvai)?

Pagrindiniai sakmėse ryškėjantys įvaizdžiai būtų tokie:

1. Dievas ir Velnias yra broliai, jie pirmapradažiai, abu jie dievai, nepaisant tam tikro konfliktiškumo, pakankamai gerai sutariantys.
2. Jų konfliktas sublimuojamas į konfliktiškumą laikų pradžioje, kovojant dėl pirmenybės kuriant pasaulį, o mitologinėje dabartyje – į Perkūno ir Velnio konfliktą.
3. Be abejo, lietuvių oficialiojoje religijoje, į pirmą vietą išskylant Perkūnui, turėjo prasidėti Velnio demonizacijos procesas, kurį dar sustiprino krikščionybė. Vis dėlto Dievas ir Velnias į tiesioginį konfliktą nesueina ir krikščionybės stipriai paveiktoje tautosakoje – tai liudija labai archajišką ir labai stiprų Dievo ir Velnio mitologinį, o ir giminišką artumą.

Perkūnas ir Velnias

Apie Perkūno ir Velnio konfliktą jau pakankamai kalbėta; matėme, kad Perkūnas čia pasirodo kaip Dievo valios vykdytojas, bet tai gali būti vėlyvoka, krikščioniškos pasaulėžiūros paveikta motyvacija, sustiprinusi ir taip stiprių pirmapradažumo bruožų turintį Perkūno ir Velnio priešišumą. Lietuvių tautosakoje yra ir kitų Perkūno ir Velnio konfliktą paaiškinančių priežasčių.

Esminė nesantaika. Perkūnas ir Velnias apskritai esti priešai. Lietuvių tikėjimai teigia: „Perkūnas velnius mušas, nes Velnias esąs Perkūno priešas“, „Perkūnas Velnio neapkenčia, kur tik pamato, tai jį trenkia“, „Perkūnas su Velniu labai bloguos santykiuos. Perkūnas nori velnius užmušti, ir jie slepias po medžiais, akmenimis“, „Perkūnas su Velniu nesugyvena: jie vienas kitą persekioja“⁴. Čia konflikto priežastis nenurodoma, pasakomas tik pats priešiško faktas. Tačiau ir iš šių fragmentų matome, kad Perkūnas velnius tranko ir dėl asmeninio priešiško.

Perkūno priešiško priežastis – tvarkos, gėrio saugojimas. Yra užuominų, kad Perkūnas velnius persekioja, norėdamas nuskaistinti pasaulį, plg.: „Perkūnas muša velnius, čystydamas žemę“, „Perkūnas muša velnius gilyn iš šio pasaulio“, „Perkūnas nori visus velnius suvaryti į peklą“. Perkūnas pats yra geras: „Perkūnas žmonėms daro visuomet tik gera. Velnias priešingai: stengiasi žmones tarpusavy supykinti“, Perkūnas muša velnius, nes jie daro žmonėms pikta: „Perkūnas velnius tranko todėl, kad jie apgaudinėja žmones“, „Perkūnas Velnio nekenčia ir jį tranko, kadangi jis gundo žmogų“⁵. Šiuose tikėjimuose Perkūną matome kaip tvarkos garantą, kuris velnius persekioja,

¹ Ten pat, p. 117–118.

² Ten pat, p. 118–119; žr. Beresnevičius G. Religijotyros įvadas. V., 1997, p. 146–152.

³ Vėlius N. Min. veik., p. 121.

⁴ Balys J. Perkūnas lietuvių... P. 35–36.

⁵ Ten pat, p. 36–38.

norėdamas sunaikinti jų keliamą sumaištį, netvarką; Perkūnas čia kvalifikuojamas kaip kosminė geroji, Velnias kaip chaoso jėga – matome, kad prieštara tarp Perkūno ir Velnio radikali.

Perkūno atributikos išniekinimas (vagystė) kaip nesantaikos priežastis. Sakoma, kad „Perkūnas velnius tranko dėl to, kad velniai pavogė jo kirvį“, arba: „Velnias nuo Perkūno pavogė peilį, tai Perkūnas ant jo baisiai perpyko ir, kai jį pamato, paleidžia kirvį ir pataiko į medį ar žmogų“¹. Kirvis šiaip yra Perkūno atributas, plg.: „Perkūnas – senis su varine barzda, vienoje rankoje laiko ožį už virvės, o kitoje kirvį“, „Perkūnas – senis, pasikinkęs į dviratį ožį, ir su juo važinėja po debesis“ ir pan.² Kitur nesantaikos motyvacija panaši: „Perkūnas su velniu nesutinka todėl, kad velniai pagauna Perkūno oželį ir smaloj verda“³ – čia, matyt, turimas omenyje Perkūno ryšys su ožiu, arba teigiama, kad Velnias iš po Perkūno pavogė „krūvą akmenų“⁴, o Perkūnas padangėse turi akmenų, svaidosi akmeniniai kirveliais ar akmens kulipkomis, važiuoja per akmenis virš debesų⁵ – akmenys čia tikriausiai sietini su dangaus tvirtumu, su danguje esančiais akmenimis, akmeniniu dangaus skliautu, būdingu daugeliui mitologijų. Antra vertus, mitologiškai akmuo yra nedidelis kalnas, taigi ir branduolys, iš kurio atsiranda ar susidaro kalnas, kalno simbolis⁶, o Perkūnas siejamas su kalnu.

Moters pagrobimas kaip nesantaikos priežastis. Šis motyvas mums labai įdomus dėl tolesnės jo plėtotės Perkūno našlio ar žmonos neturinčio Perkūno įvaizdžiu. Sakoma, kad „Perkūnas su Velniu nesutinka todėl, kad Velnias pavogęs Perkūno dukterį“, „Velnias su Perkūnu visada pykstasi. Velnias Perkūno žmoną sudraskęs“⁷. Prie šios temos apsistosime specialiame skirsnyje.

Išvados. Kad ir kaip šios nesantaikos kilmę aiškintume, jos rezultatas – kova. Ir šita kova mitologiškai svarbi, turinti kosmogoninės, pirmaprados kovos požymių. Perkūnas iš debesų ar dangaus žaibais tranko Velnią: tai primena universalų indoeuropiečių mitologinį siužetą. Apibendrinamas griausmavaldžio Indros ir slibino Vritros (*Vrtra*) kovą, kai Indra pribaugia slibiną jo paties angoje, žaibu nurėžia jam galvą, M. Eliadė (*Eliade*) teigia: „Nutrenkti gyvatę žaibu ir nukirsti jai galvą tolygu kūrybos aktui, perėjimui nuo to, kas neišreikšta, prie to, kas išreikšta, nuo to, kas neturi formos, prie to, kas turi formą“⁸. Perkūnas, žaibais ir akmenimis trankydamas Velnią, atlieka tą pačią kosminę funkciją: „grynina“, „apvalo“ žemę nuo chaoso, palaiko tvarką. Anot N. Vėliaus, folklorinis lietuvių Velnias yra labai artimas gyvatės įvaizdžiui, turi gyvatiškų bruožų, tautosakoje netgi painiojamas, tapatinamas su gyvate⁹. Perkūno kova su Velniu turi pirmaprados indoeuropiečių pagrindiniame mite vaizduojamos kovos bruožų¹⁰: Griausmavaldis yra ant kalno, danguje, prie Pasaulio medžio viršūnės; gyvatė (slibinas) – apačioje. Gyvatė grobia galvijus, vandenį ir slepiasi apačioje – po kosminiu kalnu, Pasaulio medžiu, urve; pavirsta įvairiais gyvūnais; Griausmavaldis savo kūju, žaibu, sudaužo gyvatės, kuri slepiasi požemių vandenyse, slėptuvę ir žemėje baigiasi sausra, pasirodo vanduo, ima lyti. Lygiai taip pat Perkūno ir Velnio kovos atveju: Velnias slepiasi nuo Perkūno, pasiversdamas gyvūnais, po akmenimis, medžių drevėse, o Perkūnas jį tranko žaibais; nutrenkia net j požemius (pragarą – „peklą“), ir tada prasideda lietus arba šios kovos metu lyja.

Todėl pagrįstai galima teigti, kad Perkūno ir Velnio kova, nesantaika yra labai sena, kilusi dar pasaulio kūrimo laikais, tiesa, neaišku, ar ji *visiškai pirmaprade*, ar užsimezgas, tegu ir

¹ Ten pat, p. 37.

² Ten pat, p. 47.

³ Ten pat, p. 47.

⁴ Ten pat, p. 37.

⁵ Ten pat, p. 47–51.

⁶ Becker G. Die Ursymbole in den Religionen. Graz, Wien, Köln, p. 157.

⁷ Balys J. Perkūnas... P.37.

⁸ Eliadė M. Amžinojo sugrįžimo mitas. V., 1996, p. 22

⁹ Vėlius N. Min. veik., p. 134–137.

¹⁰ Иванов В.В., Топоров В.Н. Исследования в области славянских древностей. Москва, 1974, p. 5.; Иванов В.В., Топоров В.Н. Индоевропейская мифология // Мифы народов мира. Москва, 1994, т. 1, p. 528.

kosmogoniniame, bet laike. Perkūnas ir Velnias yra opozicinė pora, bet mitologinis opoziciškumas nebūtinai realizuojamas kova, jis gali būti slapias, neaktualizuojamas.

Mintį, kad Perkūno ir Velnio priešprieša yra vis dėlto ne pirmapradė, o „atsiradusi“, gali patvirtinti Velnio vagystės motyvas. Nuodugniai šią temą nagrinėjusi N. Laurinkienė pažymi, kad šis motyvas lietuvių tautosakoje yra gana išplėtotas¹, vis dėlto mano, kad Perkūno ir Velnio nesantaikos priežastis lietuvių tautosakoje menkai teatskleista, ir linkusi spėti, jog priežastis – principinė dangaus ir požemio, tvarkos ir chaoso opozicija². Ko gero, bent jau šiuo atveju derėtų manyti, jog šie du motyvai vienas kitą papildo, ir principinė priešprieša motyvuoja Velnio vagystę, o pastaroji – priešpriešą.

Antra vertus, mėginant šios priešpriešos atsiradimą (ar sustiprėjimą) įterpti į baltų religijų istorijos išsklotinę, reikėtų sutikti su N. Vėliumi, kuris, pasirėmęs indoeuropietiškais ir baltiškais duomenimis, nustatęs Velnio, kaip požemių dievo ir gyvulių augintojų, iš dalies ir kaimo bendruomenės globėjo, ir Perkūno, kaip griausmavaldžio, su aukštutinėmis sferomis, kariais susijusio dievo, funkcijas, teigia: „Šis antagonizmas rodo (...) dangaus dievų, siekiančių darnos ir harmonijos, nusistatymą prieš žemės ir požemio dievus, kuriems daugiau ar mažiau būdingas chaosas, gaivališkų, nesutramdomų jėgų prasiveržimas. Jis atspindi ir nevienodą atskirų socialinių sluoksnių padėtį indoeuropiečių visuomenėse (...). Karių garbinamų dievų pergalė prieš gyvulių augintojų ir žemdirbių dievus tarsi rodė ir sankcionavo aukštesnę karių socialinio sluoksnio padėtį (...). Mito apie griausmo dievo ir jo priešininko kovą ryšys su karių ideologija padeda nustatyti šio mito amžių. Atrodo, kad pats mitas yra atsiradęs kartu su visuomenės diferenciacija, vieno socialinių sluoksnių iškelimu, o kitų pažeminimu. Todėl ir priešiški Velnio santykiai su Perkūnu yra jaunesni už jo palyginti dar draugiškus santykius su Dievu. Tačiau ir tie „jaunesni“ santykiai jau yra matuojami keliais tūkstantmečiais“³.

Sutuoktinės problema

Jau seniausiose mums žinomose religijose, visų pirma Artimųjų Rytų, o ir ne vienoje kitoje indoeuropiečių, svarbiausi dievai turi sutuoktines. Kai kurie menkesni dievai, kokių nors smulkių funkcijų globėjai, kartais jų neturi, bet jie ir patys sulaukia labai menko mitologinio bei kultinio dėmesio. Svarbiausių dievų sutuoktinės kartais pasilieka savo didžiųjų vyrų šešėlyje, tačiau joms vis vien statomos šventyklos, o ne kartą, drovintis tiesiogiai kreiptis į ypač svarbų dievą, prašymas išdėstomas jo antrajai pusei, tarsi numanant, kad dievas sutuoktinės prašymo tiesiog negali neišklausyti. Kartais moteriškoji dieviškosios poros pusė prilygsta vyriškajai (Izidė ir Oziris), kartais pranoksta (hetitų saulės deivė, visos karalystės svarbiausia globėja, kulte bei valstybinėje ideologijoje smarkiai lenkianti savo partnerį). Lietuvių mitologijoje akivaizdu, kad Dievas, Perkūnas, Velnias sutuoktinės neturi. Ir tai iš pirmo žvilgsnio kiek šokiruoja, juk vis dėlto sutuoktinės gali neturėti vienas, du dievai, bet štai – pagrindinis mums atsekamas lietuvių pasaulėžiūros dievų trejetas *in corpore* neturi įvardytų sutuoktinių. Tai ne atsitiktinumas – trys atsitiktinimai jau yra dėsnis. Juolab kad šie dievai nėra viengungiai, nevedę, nevaisingi. Už jų bemoterystės slypi kažkokios istorijos ir intrigos, tiesa – labai miglotos. Ir juos tris reikėtų vadinti ne senberniais ar nevedusiais – jie tiesiog bemoteriai.

Dievo sutuoktinės problema. Lietuvių Dievas, kurį etiologinėse ir mitologinėse sakmėse matome kaip Dievą senelį, pačios neturi. Pasaulio kūrimo metu jis veikia vienas, tiesa, Velnio padedamas. Žmones moko, baudžia, kviečiasi pas save taip pat vienas. Galima manyti, kad taip yra dėl to, kad

¹ Laurinkienė N. Min. Veik., p. 141–150.

² Ten pat, p. 150.

³ Vėlius N. Min. veik., p. 138–139.

Dievas įkūnija patį pirmąjį principą, jis yra pradžių pradžia, ir jokio kito prado šalia negali būti. Bet šalia jo yra Velnias. Kelios mitologinės sakmės Velnią įvardija kaip jaunesnį ar net vyresnį Dievo brolių, taigi dėl pradmenų čia dar ne viskas aišku. Vis dėlto įmanoma teigti, kad Dievo pirmąjį pradmenį lietuviai mitologijoje, susidūrę su krikščionybės Dievo pirmąjį pradmeniu, eliminavo moteriškąją dievybę, buvusią šalia jo. Bet niekas nedingsta be pėdsakų. Kur toji moteris? Tegu ir susiliejusi su kokiu nors krikščionišku moterišku asmeniu. Lietuvių mitologijoje Perkūnas, atrodo, yra Dievo sūnus. Bent jau tai labai įmanoma. Taigi turėtų būti ir jo motina, Dievo sutuoktinė.

Mūsų jau minėta lietuvių sakmė teigia, esą sykį Mergelė Marija paklaususi pono Dievo, iš kur atsiradęs Perkūnas. Tasai atsakęs: „Be manęs niekas nežino, ir tau nereikia žinoti“. Atsakymas keistokas, keistas ir pats *atsisakymas atsakyti*. Marija – Dievo Sūnaus motina. Krikščioniškasis Dievas šioje vietoje lyg ir neturėtų kelti problemų. Rodosi, kad sakmėje prabyla senasis Dievas, kuriam ši tema kažkodėl skaudoka. Matome labai stiprią Perkūno kilmės sublimaciją – ir ji ištinka būtent Dievą, atrodo, tokiems dalykams atsparų asmenį. Čia galime paklausti: kodėl klausama, kodėl klausiamas Dievas, kodėl klausia būtent Marija? Klausama, matyt, dėl to, kad lietuvių (gal sukrikščionintoje) pasaulėžiūroje išties buvo abejonių dėl Perkūno kilmės. Tačiau sublimuotas atsakymas palieka tam tikrų neaiškumų, dar labiau skatinančių smalsumą. Dievas viską žino; jeigu jis atsisako atsakyti Marijai, kuriai šiaip turėtų atsakyti, vadinasi, ši paslaptis liečia jį vieną. Ir tai nėra maloni paslaptis. Bent jau pačiam Dievui. O tai jau gana informatyvu. Be to, mes žinome, kad Perkūnas – tikriausiai Dievo sūnus. Taigi ir Dievo sutuoktinė turėtų ar net privalėtų būti. N. Vėlius, apibūdinamas pagrindimus lietuvių dievus, teigia: „Senojoje lietuvių religijoje Perkūnus buvo įsivaizduojamas Dievo sūnum (vadinamas *dievaičiu*) ir buvo žemesnio rango, negu pats šviesos, dangaus skliauto Dievas (*Dievas tėvas*), kuris gretinamas į porą su *žeme motina*“¹. Iš esmės tai visiškai pamatuotas teiginys, nes pirmąjį dangaus ir žemės jungtis būdinga visoms mitologijoms, tačiau lietuvių sakmių Dievas neturi sutuoktinės. XIX–XX a. lietuvių tautosakoje nieko panašaus nematome. Tik užuominas, leidžiančias vien spėlioti ir spekuliuoti. Nieko panašaus nėra ir ankstyvuosiuose istoriniuose šaltiniuose, jei Andą ir Nunadięvį laikysime Dievo atitikmenimis – po jų šaltiniai nepamini jokios deivės. Žinoma, yra Tacito Dievų motina, taip pat tautosakinė Žemyna, tačiau jos santykis su Dievu nenusakomas. J. Balys, nagrinėjęs lietuvių Žemės motinos įvaizdį, pažymi, jog indoeuropiečiai „Žemę dažnai laiko dangaus Dievo žmona, jie sudaro porą“², nors nei lietuvių tautosakoje, nei istoriniuose šaltiniuose tokių požymių nerandama, kita vertus, Žemyna, Žemynėlė, žemė labai dažnai įvardijama kaip motina, motinė, visų motina, maitintoja ir pan.³ Tikriausiai čia arba susiduriame su kokia nors sublimuota dievų gyvenimo paslaptimi, arba paprasčiausiai su krikščionybės įtaka, kuri andainykštę Dievo sutuoktinę eliminavo. Tiesa, dainose, nors retai, bet minimi Dievo sūneliai (J. Balio nuomone, tai gali būti susiję ir su Perkūnu)⁴.

Perkūno sutuoktinė – Laumė. Tokios pačios problemos matomos ir Perkūno atveju. Lietuvių tautosaka neįvardija aiškios Perkūno sutuoktinės, bet kartais pasako jį esant našlį, kartais tariama, esą Perkūno žmoną velnias sudraskęs, pagrobęs, paminimi keli Perkūnai ar Perkūniūtė, Perkūno vaikai, šeimyna, bet apie konkrečią, įvardytą jo sutuoktinę nekalbama. Tariama, kad „savo žmoną jis nutrenkęs“, kad „Perkūnas yra nevedęs. Jis per daug rūstus, tad sau tinkamos nesurado“, „Perkūnas neturi nei žmonos, nei brolių, nei seserų, nes jis yra Dievas. Perkūnas yra tik vienas“, „Perkūnas neturi šeimos, Perkūnas yra dievaitis“, „Perkūnas neturi šeimos“⁵. Tiesa, tuoj pat po tokių paliudijimų

¹ Ten pat, p. 127.

² Balys J. Motinos žemės gerbimas // Balys J. Raštai... T. 1, p. 1.

³ Ten pat, p. 1–5.

⁴ Ten pat, p. 258. Tiesa, šis Dievo sūnelių, Dievo dukrelių įvaizdis siejamas su bendra Dievo ir Perkūno geneze, žr. toliau.

⁵ Balys J. Perkūnas lietuvių... P. 51–52.

sakoma, kad Perkūnų yra septyni, keturi ir pan., kad jis turi brolių. Labai įdomus Perkūno viengungystės paaiškinimas – Perkūnas nevedęs, nes jis dievas, vienintelis, arba dievaitis. Čia galėtume įžiūrėti Dievo sutuoktinės eliminavimo analogą, o gal net ir kontaminaciją.

Mitologinės rekonstrukcijos rodo, kad Perkūno žmonos pėdsakų esama. Keisti dvilyčiai santykiai jį sieja su Laume, laumėmis. Jis jas ir tranko, ir globoja. Ketvirtadienis yra ir Perkūno, ir laumių diena. Pasak N. Laurinkienės, Laumės įvaizdyje galima atsekti žemėn išstremtos kadainykštės Perkūno sutuoktinės bruožų, laumės pėdsakų tebėra tiek danguje (atmosferoje), tiek žemėje; laumės ir Perkūno įvaizdžiai susipina nelaimingų vestuvių ar vedybų vaizdinyje. V. Ivanovo ir V. Toporovo, T. Sudnik ir T. Civjan rekonstruotame vadinamajame pagrindiniame indoeuropiečių mite įmanoma siužeto ašis – tai Griausmavaldžio sutuoktinės neištikimybė savo vyrui arba jos pagrobimas. O pabėga sutuoktinė pas chtoniškąjį Griausmavaldžio priešininką arba jis pagrobia ją. Lietuvių atveju tai Perkūnas ir Velnias¹. Neištikimoji sutuoktinė gana aiškiai kvalifikuojama: tai Laumė.

Perkūno sutuoktinė – Žemė. Tiesiogiai apie tai nekalbama, tačiau tokio įvaizdžio pėdsakų esti. Visų pirma tikėjimas, kad Perkūnas, pavasarį pirmąkart užgriaudęs, „sudrebina“ žemę; drebinimas ir jo rezultatas – vaisingumo ciklo pradžia. Plg.: „Perkūnas trenkdamas sujudina žemę, tai geriau auga javai“, „sugriaudus pavasarį pirmą kartą, ūkininkai mano, kad Dievas (sic! – G. B.) jau sujudino žemę ir jau galima pradėti dirbti, sėti, jau viskas augs“, „Pirmoji perkūnija sujudina visą žemę, tada pradeda augti javai ir žolės“, „Pavasarį, kai pirmą kartą sugriaudžia, tai greit augs žolė, nes supurtina žemę“². Atrodo, čia įžiūrėtinas seksualinių santykių analogas, juolab kad slavai žaibą tapatino su Griausmavaldžio falu, lietu – su jo vaisinančia sėkla, krintančia iš viršaus³. Žinoma, galima samprotauti apie incestą, tačiau reikalai berods sudėtingesni; mes tai netrukus aptarsime.

Velnio sutuoktinė – Laumė. Velnio sutuoktinės reikalai irgi nėra aiškūs. N. Vėlius, nagrinėjęs lietuvių folklorinio velnio įvaizdį, visą atskirą savo monografijos skyrių paskyrė velnio meilės klausimams. Pasirodo, kad velnias yra ypač artimas moterims ir moteriškajam pradui, kažkaip prisidėjęs prie moterų atsiradimo ar jų charakterio bruožų, ir apskritai turi seksualinių aspiracijų, vaikšto į kaimo vakarėlius, nori, kad jam atitektų mergaitė, karalaitė, nori vesti ir t.t. Kartais mergina išties išteka už velnio ar tiesiog pagrobama – bet tai kaip tik ir rodo, kad velnias pačios neturi. Pagrobta mergaitė velniene netampa, o visados išvaduojama. Iš mitinių būtybių velniui artimiausia Laumė. Kaip toliau teigia N. Vėlius, kai kuriuose padavimuose „tiesiogiai kalbama apie velnio – laumės meilės santykius ir ne visai laimingą jų baigtį“⁴. Laumių ir velnių charakteriai panašūs, jie dirba panašius darbus, nors, atrodo, pasiskirstę vyrišką ir moterišką sritis. Jie keičia reljefą, nešioja akmenis, tvenkia upes, sumaino vaikus ir pan.; abiem jiems būdingi teisdario bruožai⁵.

Ir dar labai įdomu – kaip parodo N. Vėlius, velnias ir laumė lietuvių panteone turi analogišką statusą, be to, panašūs ir jų santykiai su Perkūnu, tik „velnias visada yra priešingas Perkūnui, o laumė vienais savo bruožais gali būti priešinama, o kitais gretinama su Perkūnu“⁶. Atrodo, čia ratas užsisklendžia. Ir Perkūnas, ir velnias turi meilės santykių su laume, tik jie nesibaigia laimingai. Dievo meilės santykiai stipriai tabuizuoti, sublimuoti, ir deivės vardo rasti negalime, bet nebūtų neįtikima, kad tai – Žemė ar Žemyna. Reikėtų pridurti, kad Laumė čia irgi neatmestina. Bet visiškai aiškiai matome, kad visi trys dievai buvo vedę ar bandė vesti, ar mylėjo, bet dabar, t. y. mitinėje dabartyje, mitiniame esamajame laike, yra nevedę ir gyvena vieni.

¹ Nuodugnau apie tai žr. Laurinkienė N. Min. veik., p. 173–183.

² Ten pat, p. 78–79 ir t.

³ Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Москва, 1865, t. 1, p. 436.

⁴ Vėlius N. Min. veik., p. 156.

⁵ Ten pat, p. 156–157.

⁶ Ten pat, p. 157.

Perkūno ir Velnio atveju lyg ir galime įžiūrėti sutuoktinės (Laumės) pagrobimo motyvą, t. y. „mitologines skyrybas“. Kita vertus, čia viskas tikrai nėra aišku. Klausimas apskritai formuluotinas taip: kodėl lietuvių mitologijoje turime tokią „bemoterių dievų“ klasę? Galimas dalykas, čia susiduriame su indoeuropietiška mitologine realija – deive, gyvenančia su visais tam tikros mitologinės sistemos ar grupės dievais, tarkim, kaip skandinavų Frėja, indų Ašvinų bendra sutuoktinė Ušasė. Galima prisiminti ir kitą paralelę – tiek indoeuropiečių, tiek Artimųjų Rytų religijose paplitusius dievų ketvertus, t. y. vyrišką triadą ir deivę, plg. šumerų ketvertą (Anas, Enlilis, Enkis ir dievų motina Ninhurzaga), Cezario išvardytą keltų dievų seką, pagal *interpretatio romana* pateiktą taip: Apolonas, Marsas, Jupiteris, Minerva, Tacito šiuo principu išvardytus germanų dievus: Merkurijus, Marsas, Heraklis, Izidė (atitinkamai Vodanas, Tiu, Donaras, Frėja). Pažymėtina, kad tokie dievų ketvertai minimi ir lietuvių mitologijos šaltiniuose: J. Malalos kronikos intarpas mini Sovijaus įvestus dievus Andają, Perkūną, Žvorūną, Teliavelį; *Voluinės kronika*, – jei atmesime neaiškų, tikriausiai dėl egzotikos ar nesusipratimo įterptą Zuikių dievą, – vardija Nunadijevį, Teliavelį, Divirikšą, Medeina. Abiem atvejais po Perkūno – Divirikso matome moterišką deivę.

Dabar ateina laikas ankstyviausiais istoriniais šaltiniais patikrinti šias rekonstrukcijas.

Gintaras Beresnevičius, *Lietuvių religija ir mitologija*, Vilnius: Tyto alba, 2004, p. 150–162.